

Békés Csaba

HIDEGHÁBORÚ, ENYHÜLÉS ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM

A legújabb történelmi kutatások mind meggyőzőbben bizonyítják, hogy Kelet-Közép-Európa sorsát egészen a kommunista rendszerek összeomlásáig az 1945-ben létrejött európai status quo határozta meg. A második világháború után kialakult bipoláris világrendet irányító két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt a kelet-nyugati viszony sarokkövének tekintette ezt a dokumentumokban sohasem rögzített hallgatólagos megállapodást, amely azután sajátos automatizmusként működött a hidegháború leghidegebb éveiben éppúgy, mint a későbbi évtizedekben időről időre bekövetkező kelet-nyugati konfliktusok rendezése során.

A KELET-NYUGATI VISZONY FŐ JELLEMZŐI 1953–1956 KÖZÖTT: A HIDEGHÁBORÚ ÚJ ÉRTELMEZÉSE

Egyre nyilvánvalóbb, hogy a levéltári források alapján, amelyek Nyugaton a hetvenes–nyolcvanas években, a volt Szovjetunióban és Kelet-Közép-Európában pedig a kilencvenes évek elejétől váltak hozzáférhetővé, a hidegháború korszakával kapcsolatos számos korábbi nézetet kell újraértékelni vagy módosítani. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban ezért néhány olyan problémára szeretném felhívni a figyelmet, amelyek újragondolása részben új megvilágításba helyezi a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatokat alapvetően meghatározó kelet-nyugati viszony történetét. Reményeim szerint ez sokat segíthet abban is, hogy jobban megértsük, a kelet-közép-európai térség, s benne Magyarország szerepét az elmúlt évtizedekben végbement világpolitikai folyamatokban.¹

A kelet-nyugati viszonyban megindult enyhülés kezdetét mindmáig Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halálától szokás számítani. Pedig a már eddig is ismert és újonnan feltárt források együttes elemzése azt mutatja, hogy mind a Szovjetunióban, mind a kelet-közép-európai kom-

¹ Az új források feltáráásával párhuzamosan a nemzetközi történelmi irodalomban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban már a kilencvenes évek elejétől folyik a hidegháború történetének újraértékelése, amely az ortodox, revizionista, posztrevizionista stb. elméletek után egy új szintézist igyekszik teremteni. A ma már e téren is gazdag irodalomból néhány fontosabb munkát érdemes megemlíteni: Richard H. Immerman (ed.): *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1990; David Holloway: *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. New Haven, 1994; Melvyn P. Leffler, Davis S. Painter (eds): *Origins of the Cold War*. An International History. London–New York, Routledge, 1994; Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York, 1996; Vladislav Zubok – Konstantin Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, 1996; John Lewis Gaddis: *We Now Know*. New York, 1997; lásd továbbá a *Bulletin* (Woodrow Wilson International Center for Scholars Cold War International History Project, Washington D. C. (a továbbiakban *CWIHP Bulletin*) 1–9. számait.

munista államokban már korábban megkezdődtek azok a folyamatok, amelyek a nyugati világtól történt teljes elzárkózás oldását s így a hidegháborús feszültség csökkentését célozták. Sztálin már 1951 februárjában, alig fél évvel a koreai háború kitörését követően kijelentette egy *Pravda*-interjúban, hogy a két katonai blokk közötti háború nem elkerülhetetlen.² Ugyan mindez akkor konkrétan nem befolyásolta a hadigazdaság további erőltetett ütemű kiépítését a szovjet blokk országaiban, a világpolitikában viszont ennek a tételnek komoly üzenetértéke volt: azt jelezte, a Szovjetunió minden nyugati aggodalom ellenére nem érdekelt egy újabb világháború kirobantásában. Bármily furcsának is tűnhet, lényegében Sztálin fenti kijelentése volt az elvi alapja annak a politikának, amelyet később utódai az SZKP XX. kongresszusán a békés egymás mellett élés politikájaként hirdettek meg.

1952 márciusában Sztálin nevezetes jegyzékében ismét felvetette egykori szövetségeseinek egy egységes és semleges Németország létrehozásának gondolatát. A nyugati nagyhatalmak a javaslatot azzal vetették el, hogy az csupán megtévesztő manőver, és a szovjetek így akarják megakadályozni Nyugat-Németország újrafelfegyverzését, illetve NATO-csatlakozását.³ A nemzetközi történeti irodalomban azonban azóta is arról folyik a vita, vajon a Nyugat nem szalasztotta-e el a német újraegyesítés lehetőségét, és noha a legutóbbi években előkerült szovjet források sem adnak egyértelmű választ erre a kérdésre,⁴ az nagyon is elképzelhető, hogy a kelet–nyugati tárgyalások újraindítása előbbre hozhatta volna annak az enyhülési folyamatnak a kezdetét, amely azután végül Sztálin halálát követően indult meg. A kutatások ugyanis egyre inkább azt mutatják, hogy a negyvenes évek végétől szinte kizárólag a hadigazdaság kiépítésére koncentrált gazdaságpolitika mind a Szovjetunióban, mind pedig a kelet-közép-európai kommunista országokban már 1952-ben kifulladásra, s bizonyos válságjelenségek a társadalmi élet számos területén már ekkor érzékelhetők voltak.⁵ Így nagyon valószínű, hogy az addigi politika valamilyen mértékű módosítására a szovjet vezetés akkor is rákényszerült volna mind a Szovjetunióban, mind pedig az ún. csatlós országokban, ha Sztálin nem hal meg 1953 márciusában. A Nyugat felé történő nyitást és persze ezáltal a belső gazdasági helyzet javítását szolgáló kísérletnek tekinthetjük az 1952 áprilisában Moszkvában megrendezett gazdasági konferenciát, amelyen a fő téma a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése volt. Magyarországi példa is van arra, hogy a vezetés már 1953 előtt próbálkozott a nyugati államokkal 1949 után megszakadt gazdasági kapcsolatok legalább részleges helyreállításával. Rákosiék 1952 januárja és 1953 márciusa között titkos tárgyalásokat folytattak a brit kormánnyal, amelyek téje az volt, hogy az 1949-ben angol részről Edgar Sanders brit üzletember magyarországi bebörtönzése miatt felfüggesztett pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások újraindítása, illetve az ekkor életbe léptetett brit kereskedelmi embargó feloldása fejében a magyar vezetés hajlandó lett volna szabadon engedni a foglyot.⁶ Rákosiék a tranzakciót szerették volna a nyilvánosság előtt „fogolycserének” feltüntetni, ezért „mellesleg” azt kérték, hogy Sandersért cserébe a britek bocsássanak szabadon egy Li Meng nevű malajziai kommunis-

² William G. Hyland: *The Cold War. Fifty Years of Conflict*. Times Books, 1990. 59. p.

³ Lásd Rolf Steininger: *The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification*. Ford. Jane T. Hedges. New York, 1990. A jegyzék keletkezésének történetét moszkvai levéltári források alapján Stein Bjornstad dolgozta fel: *Soviet German Policy and the Stalin Note of 10 March 1952*. Hovedoppgave, University of Oslo, Department of History, Fall, 1996.

⁴ Lásd Jim Hershberg: *Germany and the Cold War: New Evidence from East Bloc Archives*. *CWIHP Bulletin*, Issue 4, Fall, 1994.

⁵ Az 1952-es év *cezurális* jelentségére elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet a magyarországi irodalompolitika elemzése kapcsán, lásd Kalmár Melinda: *A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében*. *Holmi*, 1993. 5. sz. A gazdasági helyzet 1952-ben kezdődő válságára mutatott rá Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története (1953–1956)* című munkájában (1996, kézirat). Ugyanerre, kevésbé kategorikus formában már az ún. Tényfeltáró Bizottság jelentése is utalt, lásd *Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól*. *Társadalmi Szemle*, 1989. különszám, 26. p.

⁶ Magyar Országos Levéltár, XIX-J-1-j Külügyminisztérium, Nagy-Britannia TÜK iratok, 00183/13/1953. – Figyelemre méltó, hogy az angolok szorult helyzetére apellálva a magyar fél a tárgyalásokat igyekezett a stratégiai árucikk kommunista országba történő exportját korlátozó COCOM-lista részleges feloldását is elérni.

tát, akit hazájában – amely ekkor brit gyarmat volt – terrorizmus vádjával halálra ítélték. Az angol kormány erre nem volt hajlandó, így a tárgyalások 1953 márciusában megszakadtak. A Nagy Imre-kormány 1953 augusztusában egyik legelső külpolitikai jellegű döntése alapján feltétel nélkül szabadlábba helyezte Sanderst, aki Angliába távozott. Ezt követően a brit kormány azonnal feloldotta az embargót és már 1953 őszén megkezdődött a magyar–brit pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások újraindításának rendkívül hosszadalmasra sikeredett diplomáciai előkészítése, aminek eredményeként végül 1956 júniusában írták alá a magyar–brit pénzügyi és kereskedelmi egyezményt.

Világpolitikai jelentősége szempontjából mindmáig meglehetősen ellentmondásos a Sztálin halála utáni évek, az 1953–56 közötti időszak megítélése. A köztudatban ezt a korszakot egyszerűen jellemzik olyan ellentmondásos történelmi események, folyamatok, mint az enyhülés kezdete, a kelet–nyugati feszültség oldódását ígérő „genfi szellem” és az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa, illetve olyan válságok, mint az 1953-as berlini felkelés, az 1956. júniusi poznani lázadás, a lengyel Október, a magyar forradalom és végül a szuezi válság. Mivel ezek az évek igazán látványos konkrét eredményeket – a koreai háború befejezését és az osztrák állam-szerződés megkötését leszámítva – még nem hoztak a kelet–nyugati kapcsolatokban, rendkívüli eseményekben viszont annál inkább bővelkedtek, a közvéleményben többnyire máig olyan értékelés él, hogy valami ugyan megkezdődött 1953 után, de 1956-ig, sőt még azt követően is a hidegháború logikája volt az erősebb, és a valódi enyhülés kibontakozásáról csak a hatvanas évek elejétől-közepétől beszélhetünk. Éppen ez a vélekedés ad magyarázatot arra, miért gondolják ma is oly sokan, hogy 1956-ban a Nyugat cserbenhagyta a magyarokat, hiszen a hidegháborús játékszabályok szerint „a rab nemzetek felszabadítását” egészen 1956 októberéig hirdető amerikai vezetés a magyar forradalomnál kedvezőbb alkalomra valóban nem várhatott volna ígérete beváltásához. Csakhogy ezen ellentmondásokkal teli korszak egyik legnagyobb paradoxona éppen az volt, hogy az Eisenhower–Dulles-páros ezt a politikát a klasszikus hidegháborús korszak legvégén, az 1952. őszi elnökválasztási kampány során hirdette meg – ami jelentős mértékben járult hozzá a Republikánus Párt győzelméhez –, ugyanakkor a politika vagy inkább propaganda 1953 elején történt kormányzintre emelése egy olyan világpolitikai helyzetben következett be, ahol a korábbi feltételek jelentősen megváltoztak. Azon túl, hogy a „rab népek békés felszabadítása” Eisenhower eredeti szándéka szerint sem jelentett többet, mint hogy az Egyesült Államoknak morális kötelessége ezért *békés eszközökkel* – azaz szavakkal, legfeljebb a politikai nyomásgyakorlás eszközeivel – küzdeni, a Sztálin halála után kialakult kedvező nemzetközi környezetben a két szuperhatalom vezetőinek egyaránt a hidegháborús feszültség, konkrétan pedig a fegyverkezési verseny növekedési ütemének csökkentése volt az alapvető érdeke. A negyvenes évek végétől megindult nagyszabású fegyverkezési verseny – noha valójában egyik fél sem készült támadásra a másik ellen –, ugyanis nem csupán a belső erőforrásokban amúgy is szűkölködő Szovjetunió számára jelentett már-már elviselhetetlen terhet, hanem jelentősen korlátozta a belső fogyasztásra, infrastrukturális fejlesztésekre stb. fordítható forrásokat a kiépülőben lévő jóléti Amerikában is, nem beszélve a háborús pusztításokból még alig felépült Angliáról és Franciaországról.

A nyugati és keleti levéltárakból a legutóbbi időben előkerült, a döntéshozatal legfelső szintjét képviselő dokumentumok vizsgálata alapján mind nyilvánvalóbbá válik, hogy az 1953–1956 közötti korszakban érvényesülő legfontosabb trend – minden zavaró körülmény vagy ellenkező előjelű propaganda ellenére – annak kölcsönös fokozatos fel- és elismerése volt, hogy a két világrendszer kénytelen együtt élni és egymást elviselni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ennek tudatosodása olyan döntő jelentőségű változást idézett elő a kelet–nyugati viszonyban, amelynek alapján nem tartom túlzásnak kijelenteni, hogy alapvető minőségi különbség van a hidegháború 1953 előtti és utáni szakasza között. Az 1953–1956 közötti korszakot ugyanis – a máig általános megítéléstől eltérően – én nem csupán egy ígéretes, ám sikertelen kísérletnek tekintem az enyhülés politikájának megvalósítására, hanem olyan vízvonalstónak tartom, amelyet követően a hidegháború már nem ugyanarról szólt, mint korábban. Míg az általános felfogás szerint a hidegháború lényege *mindvégig* az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállására és vetélkedésére épült bipoláris világrend volt, addig szerintem 1953 után a szuperhatalmak viszonyának *fő jellegzetessége* – bár a versengés eleme még jelentősen erősödött is időközben – valójában az Egyesült Államok és a Szovjetunió folyamatos egymásra utaltsága és

kényszerű kooperációja lett. Ezt az 1955–56 folyamán körvonalazódó majd a hatvanas évek közepétől mind látványosabb eredményeket produkáló, olykor már-már cinkos együttműködést zavarták meg azután különböző valódi vagy még gyakrabban látszólagos válságok, amelyek a kelet–nyugati viszonyban kisebb-nagyobb, de mindenképpen átmeneti feszültséget okoztak – vagy még azt sem – majd pedig idővel helyreállt a kooperációs mechanizmus.

Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a hagyományos interpretációval szemben, amely a „klasszikus hidegháború” időszakát 1947–1962 közé teszi,⁷ úgy vélem, ez a teljes konfrontációra alapozott korai szakasz 1953-ban egyértelműen véget ért. Ami azután következett, az a kapcsolatok *logikáját* tekintve már sokkal inkább az enyhülés és a békés (valamivel pragmatikusabb megfogalmazással élve: *kényszerű*) egymás mellett élés kategóriáival írható le, annak ellenére, hogy ezeket a kategóriákat többnyire mindmáig csak a hatvanas évek közepétől–végétől használják a kelet–nyugati kapcsolatok jellemzésére.

Külön kell szólni a korszak válságairól, mivel a hidegháború időszakában bekövetkezett krízisek korántsem voltak szükségszerűen *hidegháborús válságok*. A második világháborút követően, különösen a 60-as évek közepéig mind a nyugati, mind pedig a keleti közvélemény álláspontját alapvetően a kelet–nyugati ideológiai, stratégiai szembenállás határozta meg, s így a keleti blokkban történt minden válságot, akárcsak a kelet–nyugati viszonyt érintő számos konfliktust automatikusan kelet–nyugati, azaz hidegháborús válságként élte meg. Pedig ma már világosan látható, hogy ezek nagyobb része ebben az értelemben nem volt igazi válság, mivel minden ellentétes előjelű propaganda ellenére nem lépték át a fent vázolt szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet–nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, csak *látszólag hidegháborús válság* volt az 1953-as berlini felkelés, a lengyel és magyar 1956, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, és végül a lengyel 1980–81. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan zajló szuezi válság is, amely ugyan valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal.⁸ Másfelől viszont, éppen a szuperhatalmi kooperáció valódi jellegének fel/el nem ismerése az oka annak is, hogy a tényleges hidegháborús válságok közül (a két berlini válság, Korea, a kubai rakétaválság, Vietnam, Afganisztán) a kelet–közép-európai történeti tudatban utólag fokozatosan elhalványodik néhány olyan konfliktus jelentősége, amelyek pedig a maguk idejében és hosszú távon is sokkal inkább befolyásolták a kelet–nyugati viszony alakulását, mint a fent említett látszólagos krízisek: ilyennek tekintem mindenek előtt a két berlini válságot, nem is beszélve a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásairól, amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén folyamatos „melegháborús” veszélyt jelentettek.

Hasonlóképpen, a hidegháború lényegének ezen új felfogása ad magyarázatot arra a látszólag nehezen értelmezhető ellentmondásra is, hogy az egész korszakban a legélesebb és legkonkrétabb katonai fenyegetésre (Bulgaryin szovjet miniszterelnök rakétajegyzékei) az 1956-os közel-keleti

⁷ Ez a korszakolás a nemzetközi irodalomban is meglehetősen általános, hazai alkalmazását lásd Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. 3. kiadás. Budapest, Ikva, 1997. Halmosy Dénes 1955-től számítja az enyhülési politika kibontakozását, lásd *Nemzetközi szerződések, 1945–1982*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1985.

⁸ Ezt a pragmatikus szovjet álláspontot jól jellemzi Hruscsovnak a szovjet pártelnökség 1956. október 31-i ülésén tett kijelentése, amely a fegyveres rendteremtést szorgalmazta Magyarországon: „Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... [Ez esetben] Egyiptomra felül odaadnánk nekik Magyarországot is.” Vagyis Nasser megsegítése mint lehetőség fel sem merült, a szovjet vezetés Egyiptomról az izraeli–angol–francia támadás kibontakozása pillanatában azonnal lemondott. *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 62. p.

pseudoválság során került sor,⁹ míg a legújabb megismert források szerint a világbéke szempontjából mindmáig legveszélyesebbnek tekintett kubai válság megoldása során a szuperhatalmak vezetői nagyfokú visszafogottságról és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot.¹⁰

Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi feltételrendszerének értékelése szempontjából meghatározó jelentőségű 1953–1956 közötti korszakkal kapcsolatban fontosnak tartom azt is tisztázni, hogy a fent vázolt, 1953-ban meginduló és különösen 1955–1956 folyamán felerősödő szuperhatalmi kooperáció „megbonthatatlan” alapja az 1945-ben létrejött európai status quo, azaz a Szovjetunió kelet-közép-európai hódításainak elismerése volt. A kelet–nyugati tárgyalások során a nyugati politikusok időről időre megpróbálták ugyan – elsősorban saját lelkiismeretük és közvéleményük megnyugtatóra – felvetni az ún. csatlós államok függetlenségének kérdését, ám az állandó határozott szovjet elutasítás hatására a nyugati döntéshozók is egyre inkább olyan megoldásokat igyekeztek találni, amelyek minél kisebb presztízsvesztéssel tették volna lehetővé, hogy végre megszabaduljanak ettől az ígéretenesen alakuló kelet–nyugati viszony szempontjából mind nagyobb teherként jelentő problémától. Azt, hogy az amerikai vezetésnek valójában semmilyen konkrét terve nincsenek a csatlós országok felszabadítására, már a Nemzetbiztonsági Tanács (NSC 174. számú) 1953 decemberében hozott határozata megfogalmazta. Az Egyesült Államok Kelet-Európa politikájával foglalkozó újabb dokumentum, az 1956 júliusában készült NSC 5608. számú határozat pedig az időközben végbement enyhülési folyamat hatására már azt is beismerte, hogy rövid távon nincs esély a csatlós országok függetlenségének visszaállítására, ezért ezekben az államokban a teljes szabadsághoz vezető úton megtett első lépésként a nemzeti kommunista politikai erők hatalomra jutását kell elősegíteni.¹¹

A brit kormány magatartását ebben a kérdésben kezdettől fogva meglehetősen pragmatizmus és kezdeményező-készség jellemezte: Churchill miniszterelnök – alig egy hónappal Eisenhower ún. békeoffenzívájának meghirdetését követően – már egy 1953. májusi alsóházi beszédében nagyhatalmi csúcstalálkozó megrendezésére tett javaslatot, és egyúttal explicit módon elismerte a Szovjetunió jogát kelet-európai biztonsági zónájának fenntartására. A brit vezetés később is mindent elkövetett a Kelet (azaz: szovjet) és a Nyugat közötti viszony rendezése, az enyhülés előmozdítása érdekében. Churchill már 1954 júliusában felajánlotta a szovjet vezetőknek, hogy hajlandó lenne Moszkvába utazni, utóda, Eden pedig a német újraegyesítéssel kapcsolatban egy olyan európai biztonsági tervet készített az 1955. júliusi genfi csúcstalálkozóra, amely a kölcsönös biztonsági érdekek figyelembevételére lényegében a fennálló európai status quo elismerését jelentette volna.¹² Az amerikaiak számára ilyen elvi engedmény akkor még elképzelhetetlen volt, és azt a nyugatnémet vezetés is ellenezte, így az Eden-terv hivatalos előterjesztésére nem kerülhetett sor. A javaslat azonban mindenképpen annak a nyugati felismerésnek a bizonyítéka, hogy a hidegháborús feszültség oldása, az európai biztonság erősítése érdekében a status quo de facto

⁹ Miatán az amerikai vezetés reakciója alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az izraeli–angol–francia koalíciót maga az Egyesült Államok fogja visszavonulásra kényszeríteni, a szovjetek előadták a hidegháború történetének egyik legnagyobb politikai blöffjét: 1956. november 5-én Bulganin miniszterelnök táviratot intézett az angol és a francia kormányfőhöz, amelyben azonnali tűzszünet bejelentésére szólította fel őket, ellenkező esetre pedig indirekt formában London és Párizs elleni rakétatámadással fenyegette meg a két nyugati nagyhatalmat.

¹⁰ A kubai válsággal kapcsolatos legújabb kutatásokról lásd *CWIHP Bulletin*, Issues 1 (Spring, 1992), 3 (Fall, 1993) és 5 (Spring, 1995).

¹¹ A kelet–nyugati viszony alakulásáról ezekben az években lásd bővebben Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 1. fejezet; Borhi László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna (1945–1990)*. Kronológia. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 1994. (História Könyvtár, kronológiák, adattárak 3.) Az amerikai kormány Kelet-Európa politikájáról lásd Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. New York, New York University Press, 1991; uő: *The Myth of Liberation: East-Central Europe in U. S. Diplomacy and Politics since 1941*. Baltimore, The John Hopkins University Press, 1973; Marchio, David James: *Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953–1959*. University Microfilms International, 1992.

¹² Brian Whitc: *Britain, Détente and Changing East-West Relations*. London–New York, Routledge, 1992. 55–56. p.

elismerését előbb-utóbb szükségszerűen követnie kell a de jure elismerésnek is. Ebben az időszakban tehát nem csupán számos olyan javaslat, elképzelés fogalmazódott meg a kelet–nyugati viszony fejlesztésével kapcsolatban, amelyek azután a későbbi évtizedekben jutottak el a gyakorlati megvalósítás szintjére, hanem, mint láthatjuk, az enyhülési politika csúcseredményének tekinthető 1975-ös helsinki egyezmény létrejöttének gyökerei is 1955-re nyúlnak vissza.

Mindezek alapján a Nyugatnak a magyar forradalom idején tanúsított passzivitása korántsem olyan meglepő, mint amilyen érthetetlen volt ez a magatartás a korabeli magyar közvélemény számára. A magyarországi felkelés ugyanis nem hogy nem jött kapóra a nyugati nagyhatalmaknak, hanem az teljesen ellentétes volt azzal a fent vázolt nyugati politikával, amelynek célja a Szovjetunióval a fennálló európai status quo tudomásul vétele alapján történő kiegyezés megteremtése volt.

A MAGYAR FORRADALOM ÉS A SZUPERHATALMAK: IMPROVIZÁCIÓK ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGŰ DÖNTÉSEK

Az alábbiakban a magyar forradalom nemzetközi összefüggésrendszerének a két legfontosabb elemét, a két szuperhatalom reakcióját vizsgálom meg, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy a Szovjetunió, illetve az Egyesült Államok vezetői az adott rendkívüli helyzetben mennyiben voltak képesek racionális döntéseket hozni, illetve hogy a meghozott döntések saját szuperhatalmi érdekeik szempontjából optimálisak voltak-e.¹³

Washingtonban a magyarországi fegyveres felkelés híre – sokak várakozásával ellentétben – kifejezett zavart okozott. Ilyen valószínűtlen esetre ugyanis az amerikai kormánynak semmiféle koncepciója, a követendő taktikát tartalmazó forgatókönyve nem volt. Az Eisenhower-adminisztrációnak ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a Kelet-Európába irányuló masszív felszabadítási propaganda ígéretei ellenére egy szovjetellenes felkelés esetén az Egyesült Államoknak, a világ legerősebb katonai hatalmának a szovjet érdekszférában valójában mennyire korlátozottak a lehetőségei bármiféle beavatkozásra. Amerika presztízse miatt azonban rendkívül fontos volt, hogy a világ közvéleménye ebből a tehetetlenségből minél kevesebbet érzékeljen: ez a helyzet kényszerítette ki azokat az improvizatív lépéseket, amelyekkel az amerikai vezetés a magyar forradalomra reagált. Az egyik ilyen látványos lépés az volt, hogy amerikai kezdeményezésre, a három nyugati nagyhatalom hivatalos kérésére a Biztonsági Tanács október 28-án napirendre tűzte a magyarországi szovjet beavatkozás ügyét.¹⁴

Történelmi távlatból azonban ennél sokkal fontosabbnak bizonyult, hogy az amerikai kormány, amely 1956 júliusában „belső használatra” már átértékelte a csatlós államokkal kapcsolatos politikáját, most arra kényszerült, hogy ugyanezt a nyilvánosság előtt is megtegye. Csakhogy míg a Nemzetbiztonsági Tanács 5608. számú, korábban említett határozatának megszületését hosszadalmas szakértői előkészítő munka előzte meg, erre az október végi zavaros napokban nem volt idő, így az új irányvonal kialakítására végül a legfelső vezetés meglehetősen ad hoc jellegű megbeszéléseinek és improvizatív döntéseinek eredményeképpen került sor.

Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója október 26-i javaslatára végül elhatározták, hogy Dulles külügyminiszter másnap Dallasban az elnökválasztási kampány keretében elmon-

¹³ A nagyhatalmak politikájáról általában lásd Hajdu Tibor: 1956 nemzetközi háttér. *Társadalmi Szemle*, 1989. 8–9. sz., Hajdu Tibor: 1956 – Magyarország a szuperhatalmak játéktérén. *Valóság*, 1993. 10. sz., Kovrig Bence: Felszabadítók: a nagyhatalmak és Magyarország 1956-ban. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Telcki László Alapítvány, 1995; Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Az egyes nagyhatalmak reakcióiról, köztük a szovjet döntéshozatalról lásd Rainer M. János, Vjacseszlav Szereda, Vlagyiszlav Zubok, Mark Kramcr, Leonyid Gibianszkij, Csen Csien, Raymond L. Garthoff, Ronald Pruessen, Vitalij Afiany és Daniel Calhoun előadásait.

¹⁴ Az ENSZ-ben a magyar kérdéssel kapcsolatban folytatott tárgyalásokról lásd Békés Csaba: A brit kormány és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv I.* Budapest, 1956-os Intézet, 1992. és uő: A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai 1956. október 28.–november 4. (Brit külügyi dokumentumok). In *Évkönyv II.* Budapest, 1956-os Intézet, 1993.

dandó beszédébe a szovjetek számára egy olyan üzenetet kell beépíteni, amely szerint amennyiben a kelet-európai országok elnyernék szabadságukat, ez nem veszélyeztetné a Szovjetunió biztonsági érdekeit, mivel az Egyesült Államok kormánya elfogadná, hogy a csatlós országok Ausztriához hasonló semleges státust kapjanak, és beleegyezne, hogy ne legyenek tagjai a NATO-nak. A beszédből az utolsó pillanatban kimaradt mind a semleges státus, mind pedig a NATO-tagság tilalma, így aztán az azóta híressé vált deklaráció végül mindössze ennyit tartalmazott: „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.”¹⁵ Ezért aztán ezt a végül kifejezetten defenzív hangvételűre módosult, időzített üzenetet Moszkvában nem volt nehéz az adott helyzetben úgy értelmezni, hogy az Egyesült Államok semmit sem szándékozik tenni Lengyelország vagy Magyarország érdekében.

Az idézett kijelentés ugyanakkor – noha annak főként a szovjetek megnyugtatását szolgáló szerepét szokták hangsúlyozni – még ebben a radikálisan módosított változatban is történelmi jelentőségű volt. Ezt megelőzően ugyanis az Eisenhower-adminisztrációnak a csatlós államokkal kapcsolatos összes nyilvános állásfoglalása arra a feltevésre alapult, hogy amennyiben ezek az országok egy napon függetlenné válnának, ez egyet jelentene a nyugati világhoz való csatlakozásukkal, ami az adott kontextusban a NATO-tagságot is magában foglalta. Annak kinyilvánítása tehát, hogy az Egyesült Államok nem tekinti ezeket az államokat potenciális katonai szövetségeseinek, lényegében ennek a korábbi álláspontnak a feladását, azaz *paradigmaváltást* jelentett az amerikai külpolitikában. Ily módon a magyar forradalom, majd annak leverése – és ennek amerikai részről történt kényszerű tudomásulvétele – mintegy katalizátorszerepet töltött be abban az 1956 nyaratól a hatvanas évek közepéig tartó folyamatban, amelynek eredményeként az Egyesült Államok egy új, az addiginál jóval pragmatikusabb Kelet-Európa-politikát dolgozott ki. Ez az európai status quo de jure elismeréséhez fokozatosan közelítő irányvonal a csatlós országok felszabadítása helyett az ottani kommunista rezsimek felpuhítását, liberalizálását tűzte ki célul, mindenekelőtt a gazdasági nyomásgyakorlás eszközei által. A történelem iróniája, hogy a míg az ideologikus alapú, a nemzetek szabadságához való jogán nyugvó „felszabadítási” politika nem volt képes pozitívan befolyásolni a régió sorsát, ez a későbbi „önkorlátozó jellegű, „defetista” politika végső soron hatékonyan járult hozzá a kelet-európai kommunista rendszerek a Szovjetunió összeomlását követő bukásához.

Elbukott forradalmak, felkelések után rövid és hosszú távon egyaránt felmerül a kérdés: történhetett volna-e másként a dolog; vajon szükségszerű volt-e a vereség, avagy a külső és belső körülmények szerencsésebb alakulása esetén mégis lett volna esély a győzelemre? A magyar társadalom az 1956-os forradalom bukását – más hasonló történelmi traumákkal együtt – mindmáig nem tudta megemészteni. A közvélemény azonban az elszalasztott lehetőség motívumát a legutóbbi időkhöz alapvetően a remélt, s végül elmaradt nyugati segítségben vélte megtalálni. Ennek megfelelően az esélyek utólagos latolgatásánál a figyelem középpontjában szinte mindig az állt, hogy 1956-ban a Nyugatnak, s főleg Amerikának mit lehetett, mit kellett volna tennie a magyarok megsegítése érdekében. Noha az amerikai felszabadítási propaganda alapján a korabeli közvélemény, főleg morális szempontból joggal várhatott el valamilyen konkrét nyugati támogatást, a mai szemlélő azonban már semmiképpen nem hagyhatja figyelmen kívül a magyar forradalom sorsát alapvetően meghatározó, korábban vázolt nemzetközi körülményeket. Ezek pedig azt mutatják, hogy az Egyesült Államoknak valójában nem álltak rendelkezésére olyan politikai eszközök, amelyekkel a Szovjetuniót Magyarország feladására kényszeríthették volna, bármiféle nyugati katonai beavatkozás pedig a legnagyobb valószínűséggel közvetlen szuperhatalmi özszeütközéshez, és a harmadik világháború kitéréséhez vezetett volna.

Mindebből egyszersmind az is következik, hogy a magyarországi események kimenetele valójában nem a nyugati magatartástól, hanem attól függött, hogy a szovjet vezetők miként tudják kezelni az 1956. október 23-án kirobbant politikai válságot. Noha közsímet, hogy Tito már 1956. november 11-i pulai beszédében hibás lépésnek minősítette az első szovjet beavatkozást, meglepő, hogy a történelmi esélyek latolgatása szempontjából milyen kevés figyelmet kapott az a

¹⁵ A beszéd rövidített szövegét közli Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* 119–122. p.

tény, hogy 1956. október 23-án a szovjetek (és egyedül ők) valódi döntéshelyzetben voltak, azaz akkor dönthettek volna másképpen is. Vagyis minden lehetőség adott volt arra, hogy a szovjetek Magyarországon is a lengyel forgatókönyvet alkalmazzák: ráadásul az SZKP Elnökségének október 23-i ülésén a vezetés egyik tekintélyes és a magyarországi helyzetet jól ismerő tagja, Mikojan ezt az alternatívát rendkívül világosan fel is vázolta: „Nagy nélkül nem lehet úrrá lenni a mozgalmon, így nekünk is olcsóbb. (...) Mit veszíthetünk? Végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat.”¹⁶ Mikojan javaslata az adott helyzetben az egyetlen racionális alternatívát jelentette, az Elnökségben mégis egyedül maradt véleményével. A szovjet vezetés tehát, amely az 1953-at követő időszakban alapvetően pragmatikusan viszonyult a világpolitikát érintő fő kérdésekhez, és amely végül az utolsó pillanatban a lengyel válság megoldása során még le tudott mondani a hidegháborús reflexek által meghatározott, alapvetően ideológiai-emocionális-indulati alapon végrehajtandó fegyveres beavatkozásról, ugyanezt az önkorlátozó jellegű, kivárási taktikát Magyarország esetében már nem volt képes alkalmazni. Ezzel Hruscsov és társai a saját szempontjukból is a lehető legrosszabb politikai döntést hozták, mivel ezzel éppen egy olyan folyamatot – a hidegháború történetének egyetlen szovjetellenes szabadságharcát¹⁷ – indítottak el, amelynek kellemetlen következményeitől éppen a fegyveres megoldás azonnali alkalmazása révén kívánták magukat megkímélni. Természetesen nem tudhatjuk, hogyan alakult volna a magyarországi események, ha a rendteremtést a magyar kormányra és a helyi fegyveres erőkre bízzák, annyi azonban több mint valószínű, hogy egy ilyen helyzetben lett volna némi esély a helyzet konszolidálására, a lengyelországihoz hasonlóan gyorsan bevezetett, de erősen korlátozott mértékű reformpolitika megvalósítására, amelyet aztán a szovjetek mint számukra még elviselhető és alapvető stratégiai érdekeiket nem fenyegető megoldást elfogadtak volna. Ez esetben persze 1956 kapcsán ma nem magyar forradalomról, hanem a reformkommunista irányzat győzelméről beszélünk. Legalább ennyire elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a Nagy Imre-kormány végül még így sem lett volna képes gátat vetni az események radikalizálódásának, és néhány nap vagy hét múlva mégis maga a Szovjetunió lett volna kénytelen fegyveres úton levérni a megmozdulást; ekkor azonban valóban azt mondhatták volna, hogy ők mindent megtettek a békés megoldás érdekében és nem rajtuk múltott, hogy az nem sikerült.¹⁸ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az 1953 és 1981 közötti kelet-közép-európai válságok kezelése során a szovjetek 1956. október 23-án – saját birodalmi érdekeiket figyelembe véve – voltaképpen az egyetlen olyan döntést hozták, amely teljesen elhibázott volt, és amely az eredeti szándékokkal éppen ellentétes eredményt produkált. Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a november 4-i invázió ennek az eredendő rossz politikai döntésnek a logikus és elkerülhetetlen következménye volt. Az első szovjet beavatkozás ugyanis olyan dinamizmust adott a magyarországi fejleményeknek, hogy azokat, eltérően a lengyelországiaktól, a rendszer keretein belül maradvány ponton túl egyszerűen nem lehetett tovább politikai eszközökkel kezelni. Következésképpen október végére egyre nyilvánvalóbbá vált a kommunista rendszer gyors felbomlása, amely egyben automatikusan a szovjet blokk egységét is fenyegette. Ekkor a szovjetek számára már nem volt döntési alternatíva: mindegyre a válaszuk nem lehetett más, mint a fegyveres beavatkozás.

Amíg az első szovjet beavatkozás meghatározó szerepét az e tárgykörben készült régebbi és újabb elemzések mindmáig nem hangsúlyozzák, vagy nem ismerik el (illetve fel), addig a magyar felkeléssel kapcsolatos szovjet politika általános újraértékelése a közelmúltban nyilvánosságra került ún. Malin-feljegyzések¹⁹ alapján éppen a legutóbbi időkben kapott új lendületet. Az SZKP

¹⁶ *Döntés a Kremlben, 1956.* 26. p.

¹⁷ A szovjet megszállás ellen kibontakozott afganisztáni partizánháborút a beavatkozás sajátos körülményei miatt nem számítom ide.

¹⁸ Jellemző, hogy bár a magyarországi események rendkívül gyors eszkalációját a vezetés tagjai pontosan érzékelték, az október 23-át követő elnökségi üléseken senkinek sem jutott eszébe mindezt az elhibázott döntéssel kapcsolatba hozni, sőt, azt Mikojan kivételével mindenki utólag is helyesnek minősítette.

¹⁹ Ezeket a feljegyzéseket 1995-ben történt felfedezésük óta számos kiadvány közölte: *Döntés a Kremlben, 1956; Isztorieszkij Arhiv*, No. 2, 3. (Vjacscslov Szereda); *The Hungarian Quarterly*, 1996, No. 142, 143. (Rainer M. János); *The Hidden History of Hungary 1956: A Compendium of Declassified Documents*.

Elnökségének a magyarországi válsággal kapcsolatos megbeszéléseiről készült nem hivatalos, sokszor töredékes, ám így is rendkívül informatív feljegyzések ugyanis első ízben engednek bepillantást a moszkvai legfelső vezetés vitáiba, amelyek eredményeként a jól ismert döntések végül megszülettek. Ezek a dokumentumok megerősítik azokat a korábbi feltételezéseket, hogy a Kremlben komoly, nem ritkán igen éles hangú viták folytak a követendő politikát illetően, arról azonban, hogy ezeknek *mi volt a tétje*, sajátos módon az új források ismeretében is megoszlik a kutatók véleménye.

Alapvetően két álláspont különül el, amelyek közül az első szerint a szovjet vezetés a válság kezelése során sokkal nyitottabb volt, mint azt eddig gondoltuk, következésképpen a felkelés leverése nem volt az egyetlen lehetséges alternatíva, a körülmények – általában nem részletezett – kedvezőbb alakulása esetén tehát lett volna esély a forradalom győzelmére. Sőt, így akár Kelet-Közép-Európa 1989–90-ben történt felszabadulása is már 33 évvel korábban bekövetkezhett volna. A másik, ezzel ellentétes vélemény szerint a Malin-feljegyzések üzenete nem áll ellentétben a szovjet politikáról korábban kialakított értékeléssel, sőt általában megerősíti azt. Az Elnökség vitái valóban komolyak és talán még hevesebbek voltak, mint amit feltételezni lehetett, a „liberálisok” és a „konzervatívok” összecsapásának tétje azonban nem Magyarország feladása (azaz a forradalom győzelmének elismerése) volt, hanem csupán az, hogy az adott helyzetben milyen fokú és természetű engedmények tehetőek a Nagy Imre-kormány számára annak érdekében, hogy az képes legyen a helyzetet a kommunista rendszer keretein belül konszolidálni. Miközben sietek leszögezni, hogy magam az utóbbi véleményt képviselem,²⁰ érdemes röviden megvizsgálni, milyen tények, információk szolgálhatnak annak az álláspontnak az alátámasztására, hogy a szovjetek adott esetben készek lettek volna Magyarország feladására. Talán meglepő, de az 1956 október 23.–november 4. közötti elnökségi ülésekről készült feljegyzésekben mindössze egy valóban fontos, ám korántsem perdöntő információ van, amely ilyen interpretáció megfogalmazásához egyáltalán felhasználható: az Elnökség október 30-án – a Moszkvában tartózkodó kínai delegáció nyomására – egységesen (!) állást foglalt amellett, hogy a szovjet csapatokat ki kell vonni Magyarországról. A sokszor rendkívül töredékes Malin-feljegyzések értelmezésének kulcsa azonban, hogy minden egyes új információt az eddig ismert, illetve most feltáruló *valamennyi* információ együttes elemzésével kell értékelni, ráadásul az általános világpolitikai helyzet és a kelet–nyugati kapcsolatok egészének kontextusában.²¹ Ebből a szempontból több mint világos, hogy a szovjet vezetésnek ez a potenciális döntése semmiképpen nem Magyarország „elengedésére” irányult, hanem éppen ellenkezőleg: ez lett volna az a *maximális politikai engedmény*, amit a szovjet vezetés – az általuk is a legrosszabb megoldásnak tekintett fegyveres rendteremtést elkerülendő – még hajlandó lett volna megadni, ha azáltal a Nagy Imre-kormány sikeresül a helyzetet a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének megőrzése mellett konszolidálnia. Arra vonatkozóan, hogy a kivonulásról csakis e két feltétel teljesülése esetén lehetett szó, a Malin-feljegyzésekben számos konkrét bizonyíték található, talán elég most csak a két legmarkánsabbban megfogalmazott, illetve dokumentált véleményt említeni. Sepilov, aki többnyire a „liberális alternatíva”²² képviselőjeként vett részt a vitákban, a fenti döntés támogatásakor kifejtette: „Magyarország kormányának egyetértésével hajlandók vagyunk kivonulni Magyaror-

Csaba Békés, Christian F. Ostermann, Malcolm Byrne (eds.). Budapest–Washington D. C., The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution – The National Security Archive, 1996; *CWIHP Bulletin*, Issue 8–9, Winter 1996–1997 (Mark Kramer).

²⁰ Lásd Békés Csaba – Kalmár Melinda: Optimizmusra szükség van – de illúziók nélkül. Volt-e csély 1956-ban? – A Kádár a forradalom nélkül nem tudott volna kádárizmust csinálni. *Népszabadság*, 1996. október 22.

²¹ Hasonlóan fontos, és az elemzők által gyakran elhanyagolt szempont az ún. negatív információk szerepe; vagyis annak vizsgálata, hogy a pártelnökség tagjai miről *nem* beszéltek. Ennek alapján világossá válik például, hogy a szovjet vezetők nem tartottak a nyugati hatalmak magyarországi beavatkozásától, mivel erre vonatkozó érdemi felszólalásokat nem tartalmaznak a feljegyzések. Amennyiben ugyanis ilyen veszéllyel számoltak volna, nemcsak komolyan tárgyalniuk kellett volna erről, hanem azonnali hathatós biztonsági intézkedéseket (teljes mozgósítás stb.) kellett volna hozniuk.

²² Rainer M. János kategóriája. Lásd *Döntés a Kremlben, 1956*.

szágról. Hosszú harcot kell majd folytatni a nemzeti kommunizmus ellen.”²³ Tehát a lépés kalkulált következménye nem a kapitalista rendszer restaurációja volt, hanem egy a lengyelországihoz hasonló állapot megszilárdulása, azaz egy megreformált, nagyobb belső önállósággal rendelkező, ám Moszkvához lojális és a szovjet blokk keretein belül maradó kommunista szisztéma létrejötte.

Jellemző, hogy a status quo mindenáron való fenntartásának követelményét a legfélreérthetlenebbül éppen az a Mikojan fejtette ki, aki különben a vezetésben mindvégig a legliberálisabb véleményt képviselte Magyarországgal kapcsolatban: „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból” – mondta az Elnökség november 1-jei ülésén, egy nappal az invázió szükségességéről hozott döntés után, miközben arról igyekezett a többieket meggyőzni, hogy még nem mérültek ki teljesen a politikai megoldás keretei, várjanak még 10–15 napot a beavatkozással.²⁴ A sors iróniája, hogy míg október 23-án Mikojan volt az egyetlen, aki racionálisan mérte fel a helyzetet, a kivárási taktika *ekkor*, november 1-jén történt – amúgy részéről következetes – szorgalmazása azt jelentette, hogy a vezetésből most egyedül ő nem volt képes megérteni (vagy tudomásul venni), hogy a magyarországi fejlemények már valóban túllépték a Szovjetunió által tolerálható kereteket. Azt ugyanis ma már alig-alig kérdőjelezi meg bárki, hogy október legvégére az országban olyan visszafordíthatatlan demokratikus átalakulás indult meg, amely külső beavatkozás nélkül rövid időn belül feltétlenül a kommunista diktatúra teljes felszámolásához vezetett volna. A november 1. és 3. közötti események csak megerősítették ezt a felismerést; nem véletlen, hogy a november 3-i elnökségi ülésen már maga Mikojan javasolta Kádár Jánost az új kormány elnökének.²⁵

Kijelenthetjük tehát: a Malin-feljegyzésekben nincs egyetlen olyan tény, információ sem, amely arra utalna, hogy a szovjet vezetésnek akárcsak egyetlen tagja is hajlandó lett volna elfogadni a magyarországi változásokat azok egyre világosabban megnyilvánuló következményével, azaz egy demokratikus rendszer kialakulásával együtt. Ha jól meggondoljuk, ez nem is olyan meglepő. Hadd utaljak ismét egy jól ismert tényre: régóta tudjuk, hogy Tito a november 2-ről 3-ra virradó éjszaka Brioni szigetén a kommunista rendszer megmentése érdekében maga is egyetértett a szovjet invázió tervével, sőt azt később, nyilvánosan is elkerülhetetlen lépésként értékelte. Márpedig az aligha kétséges, hogy a nemzeti kommunizmus hatalomra kerülésében, azaz a konkrét helyzetet illetően a Nagy Imre-kormány támogatásában Titónál érdekeltőbb személy nemigen létezett. Ha tehát november elején credendően pozitív elfogultsága ellenére már ő is úgy ítélte meg – egyébként helyesen –, hogy a kommunista diktatúra végveszélybe került Magyarországon, akkor igazából az lett volna a furcsa, ha a szovjet vezetők, akik korábban a rendszer keretein belüli jóval szolidabb változásokat is csak a válságos helyzet súlya alatt fogadták el, most a jugoszlávokénál engedékenyebb magatartást tanúsítottak volna.²⁶

A november 4-i intervenció után úgy tűnt, a szovjet pártelnökség október 30-i ülésén megfogalmazódott, az alapokat nem érintő, ám mégis történelmi jelentőségű ajánlat egyszer s mindenkorra érvényét veszítette. Paradox módon azonban az 1956-ot követő évtizedekben a kelet-közép-európai országok közül a mindenkorai moszkvai tolerancia határait folyamatosan megkísértő,

²³ Uo. 53. p.

²⁴ Uo. 69. p.

²⁵ Uo. 88. p.

²⁶ A szovjet beavatkozással kapcsolatos jugoszláv álláspontról újabb adalékok váltak ismertté az utóbbi években publikált szovjet forrásokból: ezek szerint 1956. november–december folyamán jugoszláv vezetők, köztük Tito, olyan kijelentéseket tettek szovjet partnereikkel folytatott tárgyalásaik során, hogy amennyiben a Szovjetunió november 4-én nem avatkozott volna be a magyarországi felkelés felszámolása érdekében, akkor ezt jugoszláv csapatok tették volna meg. *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, Móra, 1993. (Zenit Könyvek) 249. p.; *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959*. Dokumentumok. Szerk. Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1997. 99. p. Ezt a meglepő, bár jugoszláv források által mindmáig meg nem erősített tényt első ízben Pierre Maurer svájci történész publikálta: Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összehasonlásában. Az 1991. június 13–15-én Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve. Kézirat gyanánt. Szerk. Békés Csaba az Intézet munkatársainak közreműködésével. Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 53. p.

viszonylag független belső fejlődést éppen az ekkor hatalomra került, s hatalmát a korbács és mézesmadzag kettős taktikájával gyorsan megszilárdító kádári vezetés tudott elérni. Paradox módon, a szovjetek számára még elviselhető, relatíve független külpolitikára pedig az a Románia szolgáltatott példát, amely viszont belső rendszerét tekintve sok szempontból még a posztstálinista szovjet rendszernél is retrográdabb volt.

1956 elveszett történelmi esélye tehát szerintem úgy fogalmazható meg, hogy 1956. október 30-án, amennyiben valamilyen csoda folytán a Nagy Imre-kormány képes lett volna megállítani a rendkívüli gyorsasággal kibontakozó demokratizálódási folyamatot, a szovjet vezetés hajlandó lett volna csapatait is kivonni az országból, vagyis jelentősebb engedményt tett volna, mint a lengyelországi válság megoldása során, ahol ez a lehetőség komoly formában nem merült fel. Ez azt jelenti, hogy Moszkva a *relatív belső*, illetve *külső önállóság privilégiumát* – a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének fenntartása mellett – kész volt *egy adott ország*, azaz Magyarország számára megadni. Hruscsov és társai olyan komplex engedményre hajlottak tehát ebben a válságos helyzetben, amelynek elfogadására a szovjet vezetés a későbbi évtizedek során soha többé nem mutatott hajlandóságot: 1956 után viszonylag független bel- és külpolitika egy adott szövetséges országban már túl veszélyesnek minősült a birodalmi érdekek szempontjából.

A FORRADALOM NEMZETKÖZI UTÓÉLETE

Az alábbiakban azt vizsgálom meg vázlatosan, hogy a magyar forradalom milyen szerepet játszott a kelet–nyugati viszony további alakulásában, az enyhülési folyamatban, illetve, hogy az 1956-ban történtek a későbbi évtizedek során miként befolyásolták Magyarország mozgásterét a nemzetközi politikában.²⁷

Az 1953 után kibontakozott déttente-folyamatot a magyar forradalom, illetve annak leverése rövid időre megzavarta ugyan, de azt nem szakította meg, sőt annak későbbi alakulására sem volt különösebb hatással. A szovjet intervenció nyugati elítélésének következtében előállt feszültség ugyanis valójában leginkább a propaganda területén, így mindenekelőtt az ENSZ fórumain nyilvánult meg, miközben a korábban vázolt tárgyalási készség mind amerikai (valamint angol és francia), mind pedig szovjet részről megmaradt, így 1957 tavaszától újra a párbeszéd megélenkülésének lehetünk tanúi, az év végétől pedig megindul egy újabb kelet–nyugati csúcstalálkozó előkészítésének folyamata.

A felkelés legközvetlenebb hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy az 1945 után kialakult európai status quót a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. Ez mindenekelőtt természetesen a szovjet vezetők számára jelentett komoly megnyugvást, hiszen az addig is működő hallgatóságos megegyezés helyett most konkrét biztosítékot kaptak rá, hogy a jövőben a saját birodalmuk határain belüli konfliktusok rendezése során még a legdrasztikusabb eszközök alkalmazása esetén sem kell tekintettel lenniük a Nyugat álláspontjára. Ebben az értelemben a magyar forradalom kétségtelenül jelentős pozícióelőnyhöz juttatta a szovjeteket, hiszen 1956 után lényegében megszűnt az amerikai pszichológiai hadviselés („a rab népek felszabadítása”) által fenntartott és a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetét addig állandóan – valójában csupán a propaganda szintjén – „fenyegető” bizonytalansági tényező.

Ez az 1956-ban megszerzett és a Szovjetunió felbomlásáig érvényben lévő biztonságpolitikai biztosíték – az 1950-es évek második felében elért rakétechnikai és űrutasítási eredmények mellett – jelentősen hozzájárult a Szovjetunió nemzetközi pozícióinak megerősödéséhez, és a szovjet vezetés önbizalmának megnövekedéséhez. A későbbiekben mindez közvetve két egymással teljesen ellentétes tendencia megerősödését segítette elő: rövid távon a hruscsovi kalandor-külpolitika kibontakozását, a második berlini válság, majd a kubai rakétaválság előidézését. Hosszabb távon azonban az 1956 után elért önbizalom-növekedés azt az emancipációs folyamatot

²⁷ A forradalom nemzetközi utóéletéről és hatásáról lásd bővebben Kende Péter: *Mégegyszer a magyar forradalom világpolitikai jelentőségéről* In *Évkönyv IV*. 1995. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 7–23. p.; Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*, III. fejezet.

erősítette, amelynek során Szovjetunió a hatvanas évek végére hadászati-stratégiai szempontból is az Egyesült Államokkal egyenrangú szuperhatalommá vált. Ez viszont közvetve a hatvanas évek végétől kibontakozó klasszikus enyhülési politika elmélyülését, az európai status quo végül de jure elismerésére alapuló helsinki egyezmény megkötését (1975), és a békés egymás mellett élés praxisának kialakítását segítette elő.

A forradalom Magyarországnak a kelet–nyugati viszonyban játszott későbbi szerepét, illetve a nemzetközi politikában elfoglalt helyét sajátos módon befolyásolta. A kádári vezetés 1956 tapasztalatai alapján nemcsak hogy nem törekedett a Szovjetuniótól akárcsak relatíve független külpolitika megvalósítására, hanem a hazai és a külföldi nyilvánosság előtt tudatosan vállalta a mindenkor moszkvai irányvonal szigorú követését. A külpolitika kevésbé látványos, illetve rejtett szféráiban ugyanakkor (a Nyugattal kiépített gazdasági kapcsolatok, titkos közvetítési kísérletek a vietnami háború, majd az 1968-as csehszlovákiai válság idején stb.) mindvégig jelen volt egy olyan óvatos, de határozott tendencia, amely az adott mozgástér minél hatékonyabb, de lehetőleg kevésbé feltűnő módon történő kihasználását célozta.²⁸ Ez a gyakorlat éppen az ellentéte volt annak a román taktikának, amely a hatvanas évek közepétől mind belső, mind pedig külső fogyasztásra folyamatosan a szovjet vonaltól való eltéréseket hangsúlyozta, igyekezvén önálló román külpolitika létezését bizonygatni, miközben az ország, Magyarországhoz hasonlóan valójában mindvégig szilárd tagja maradt a szovjet szövetségi rendszernek.

A forradalom leverését követő nyugati hivatalos és társadalmi reakciók, valamint az ENSZ-nek a magyar ügy iránt mutatott elkötelezettsége alapján sokaknak úgy tűnhetett, a kádári vezetés soha, vagy legalábbis hosszú ideig nem lesz képes normalizálni kapcsolatait a Nyugattal. Csak-hogy a magyarországi felkelés kudarca a nyugati hatalmakat is a már korábban megindult átértékelési politika folytatására ösztönözte, amelynek eredményeként 1956 után végképp elvetették a rab népek felszabadításának teóriáját, s a cél ettől fogva a kelet-közép-európai kommunista rezsimek „felpuhítása”, liberalizálása lett. Ebből a szempontból pedig az 1956 novemberétől következően a kommunista rendszer *szanálására*, azaz egy működőképes szisztéma kialakítására törekvő Kádár-kormány²⁹ nagyon is ígéretes partnernek bizonyult, így nem meglepő, hogy a kapcsolatok normalizálása iránti igény angol részről már 1957-ben megfogalmazódott, igaz, tekintettel a körülményekre, egyelőre csupán belső használatra. A kádári vezetés ugyanis a posztstálinista rendszer sajátos magyar változatának kiépítését párhuzamosan kívánta megvalósítani a forradalmat követő, irracionálisan kegyetlen és széles körű megtorlásokkal, amire a nyugati politikuskok érthető morális felháborodással reagáltak. Racionális alapon, a Szovjetunió biztonsági érdekeit figyelembe véve ugyan belátták a rendteremtés szükségességét, ám egyúttal – nem kis mértékben saját közvéleményük nyomására – azt várták volna a magyar kormánytól, hogy amilyen pragmatikusan törekszik a társadalom nagyobb részének megnyerésére, olyan nagyvonalúan fog megbocsátani a „bűnösöknek” és a „megtévedteknek”. Talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy amennyiben a Nyugat, s mindenekelőtt az Egyesült Államok ezekben az években nem a nyilvánosság előtt, az ENSZ fórumain és máshol igyekezik nyomást gyakorolni a magyar kormányra a megtorlások enyhítése érdekében, hanem közvetlen, titkos tárgyalások útján, ahogyan végül 1960–1962 között történt,³⁰ jelentősebb engedményeket lehetett volna kikényszeríteni már e korábbi időszakban is. Ez pedig adott esetben nem csupán a jól ismert eredménnyel járhatott volna, vagyis hogy a magyar ügynek az ENSZ-közgyűlés napirendjéről 1962 decemberében

²⁸ Az 1956 utáni magyar külpolitikáról lásd Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest, Századvég, 1990. 7. fejezet; Felkay András: *Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer évei alatt, 1956–1988*. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*, 215–227. p.; Jungwon Park: *Conformity and Relative Autonomy in the Soviet Bloc: Hungary's Westward Policy Since the 1956 Revolution*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1994.

²⁹ A korábban ellentétes előjellel használt restauráció, illetve konszolidáció kategóriái helyett a tudományos elemzés szempontjából lényegesen ígéretesebbnek tűnő *szanálás* terminust Kalmár Melinda vezette be a legújabb történeti irodalomban, lásd Kalmár Melinda: *Az irodalmi élet szerkezetváltozása. Szanálás 1957–1962*. *Holmi*, 1997. 1. sz.

³⁰ A magyar–amerikai titkos tárgyalásokról lásd János Radványi: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*. California, Hoover Institution Press Stanford, 1972.

történt levételéért cserébe Magyarországon amnesztiában részesítették a forradalmi cselekményekért elítéltek nagy többségét, hanem így módon esély lett volna magának a megtorlási folyamatnak a befolyásolására, a szigor enyhítésére, sok ember életének megmentésére is. A Kádár-kormány legfontosabb külpolitikai célkitűzése ugyanis közvetlenül 1956 után a szinte teljes diplomáciai elszigeteltségből való kitörés volt, és annak bebizonyítása, hogy az új rendszer, bár fogantatása nem volt szeplőtelen, jellegét tekintve nyugati szemmel nézve sem rosszabb, sőt jobb, mint a többi kommunista rezsim. Ezt, mint láttuk, Nyugaton hamar fel is ismerték, ám a magyar ügy évről évre visszatérő ENSZ-beli vitája mindenekelőtt az amerikai vezetés számára olyan fontos fegyvert jelentett a harmadik világ országainak befolyásolásáért folytatott szuperhatalmi küzdelemben, amelynek következtében a magyar vezetéssel való közvetlen egyezkedés politikájára csak az ENSZ-viták egyre nyilvánvalóbbá váló kifulladására kerülhetett sor.

Így Magyarország csak az 1963-as amnesztia után nyerte el a „bloc normal” státust, azaz a többi kommunista országgal egyenrangú bánásmód jogát, ám ekkortól – Lengyelország mellett – rögtön a favorit is lett. A posztsztálinista rendszernek – jelentős mértékben éppen a forradalom tanulságai alapján – a hatvanas évek közepére kiépült sajátos magyar változata ugyanis szinte magától teremtette meg azt a rugalmasabb, liberálisabb kommunista modellt, amelynek megvalósítása az 1956 után érvényes, a felszabadítási retorikát végleg feladó amerikai külpolitika egyik célkitűzése volt. Paradox módon tehát az egyetemes szabadságeszményekért küzdő magyar forradalom 1956-ban a legkevésbé sem volt összhangban a nyugati politika valós célkitűzéseivel – bár sokan úgy hitték, a felkelés éppen a „felszabadítás” feltételeit teremti meg –, a kádári rendszer az 1956 utáni évtizedekben a maga pragmatizmusával a szovjet blokk országai közül legközelebb jutott az akkor érvényben lévő nyugati elvárásokhoz.